

Kiss Lajos András

Techno-utópia
és science fiction az NDK-ban

Georg Klaus és Franz Fühmann

Lassan húsz éve annak, hogy megszűnt létezni a második világháborút követő európai történelem egyik legkülönösebb állami/politikai képződménye, a Német Demokratikus Köztársaság. Voltaképpen ez az egyetlen valóságosan is „jogutód nélkül megszűnt állam” Európa közelmúltbeli történelmében.¹ Mindenesetre az olyan ember számára, aki nem tekinti *a priori* feleslegesnek és értelmetlennek a létezett szocializmus szellemi-kulturális teljesítményeinek kutatását, érdekes fejleménynek tűnhet, hogy a hajdani keletnémet rendszer gazdasági, politikai és kulturális élete iránti érdeklődés nemhogy nem csökkent, hanem kifejezetten erősödött az utóbbi két évtized során. Ma már ott tartunk, hogy akár egy kisebbfajta könyvtárat is megtölthetnénk a volt NDK filozófiai életét feldolgozó kutatások anyagával.² Ez az érdeklődés – érthető okokból – leginkább az újraegyesült Németországban van jelen, mindazonáltal a filozófiai szakma néhány képviselője még az óceán túlsópartján is kutatásra érdemes területnek tekinti az „önálló” keletnémet filozófia néhány évtizedét.³ Ami engem illet, tanulmányomban meglehetősen szerény célt tűzök ki magam elé, ugyanis kizárólag a hajdani NDK-beli filozófia egyik kitüntetett vonásának tekinthető *technofil* fantáziálásokról, azaz a technika úgyszólván korlátlan megoldóképességéhez fűzött keletnémet

¹ Az NDK és az NSZK egyesülési okmánya ugyan elvben tartalmazta, hogy két független állam egyesüléséből egy olyan új államalakulat jön létre, amely megőrzi mindkét korábbi rendszer értékeit, de a valóságban természetesen csak annyi történt, hogy az NDK beleolvadt az NSZK-ba.

² Itt természetesen csak néhány, általam is használt (és csak a keletnémet filozófiát feldolgozó) munkára szeretnék hivatkozni. Például Volker Gerhardt – Hans Christoph Rauh (Hrsg.): *Anfänge der DDR-Philosophie – Ansprüche, Ohnmacht, Scheitern*. Ch. Links Verlag, Berlin, 2001. Továbbá: Hans Christoph Rauh – Peter Ruben: *Denkversuche – DDR-Philosophie in den 60er Jahren*. Ch. Links Verlag, Berlin, 2005.

³ Ami a szépirodalommal illeti, természetesen soha senki nem kérdőjelezte meg (legalábbis komoly érvekkel alátámasztva), hogy a keletnémet irodalom ne lenne az egységes német irodalom része, és hogy legértékesebb teljesítményei egyenrangúak a korabeli nyugatnémet irodalommal. A filozófia esetében ez a pozitív értékítélet már egyáltalán nem érvényes, mivel az egészen radikális kritikusok egyszerűen az úgynevezett „káderfilozófia” címszava alá sorolják az egész keletnémet „filozófiát”, és kizárólag teljesen értéktelen és tudománytalan ideológiai ömlengéseket hajlandók látni benne.

reményekről, illetve az úgynevezett tudományos fantasztikum mezébe bújtatott „rendszerkritikai irodalom” egy nálunk kevésbé ismert és méltatott művéről szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni. Teszem mindezt annak reményében, hogy a későbbiekben – egy átfogóbb munka keretében – alaposabb feldolgozását is el tudom végezni az NDK tudomány- és technikafilozófiájának. Azonban még egy ilyen egészen szerény cél megvalósítása során is elengedhetetlen feltételnek tekinthető, hogy az olvasó legalább vázaltszerűen megismerje a keletnémet rendszer néhány évtizedének identitásképző gyakorlatát, konkrétan azokat a kísérleteket, amelyekből világosan kiolvasható, hogy a tudomány és a technika miképpen és milyen hangsúlyokkal jelent meg az NDK-szocializmus időről időre változó önéírásaiban és önmeghatározásaiban. Ezt a retrospektív áttekintést a hatvanas évek elején végbement változásokkal szeretném kezdeni, mivel a szóban forgó transzformációk szoros összefüggésben állnak a korabeli NDK szellemi, tudományos és hatalomtechnikai viszonyaival is. A hatvanas évek elején – Magyarországhoz hasonlóan – az NDK-ban is „befejezettek” nyilvánították a szocializmus alapjainak lerakását.⁴ Az első szakasz (a negyvenes évek végétől az ötvenes évek végéig tartó időszakról van szó) általában véve a cselekvés- és célracionalitás uralma alatt állott (mindezen természetesen „szocialista” értelemben vett cselekvésracionálitást kell érteni), s az egyközpontú, bürokratikus racionalitás védelmezőjének magától értetődően a Német Szocialista Egységpárt vezérkarát lehet tekinteni. De most valaminek meg kellett változnia! Nem kétséges, a fő célt, a kommunista társadalom elérését a párt-nomenklatura továbbra is igyekezett fenntartani. Mégis, onnan nézve a „végső cél” még igencsak távolinak tűnt, s egyre inkább a pontosan nem definiálható, homályos jövőbe csúszott el, viszont a gazdasági nehézségek, a jól érzékelhető lemaradás a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági fejlődéséhez képest és más hasonló problémák nagyon is jelen idejűek voltak, s mindezek a fejlemények arra kényszerítették a párt- és állami vezetést, hogy nagyobb játékteret biztosítson a korszerűbb tudományos és gazdasági koncepcióknak. Gerda Haufe rendkívül jól dokumentált kötetében „a szocialista forradalomból a »tudományos-technikai forradalomba« való átmenet” meghirdetését tekinti az új fázis kezdetének.⁵

⁴ Vö. Heinz Liebscher: *Fremd-oder Selbstregulation? Systemisches Denken in der DDR zwischen Wissenschaft und Ideologie*. LIT Verlag, Münster, 1995, 29. Továbbá: Gerda Haufe: *Dialektik und Kybernetik in der DDR – Zum Problem von Theoriendiskussion und politisch-gesellschaftlicher Entwicklung im Übergang von der sozialistischen zur wissenschaftlich-technischen Revolution*. Duncker & Humblot Verlag, Berlin, 1980, főképpen a 71–148. oldalak.

⁵ Haufe: i. m. 78.

A kilátások látszólag nem is voltak rosszak.⁶ Először a korabeli belső (keletnémet) viszonyokkal kapcsolatban szeretnék néhány megjegyzést tenni. Fontos tudni, hogy az NDK öndefiníciójában és önleírásában mindig kitüntetett szerepet játszott a technika és a tudomány iránti elkötelezettség. Csak egyetlen példával szeretném illusztrálni ezt az állítást. Hermann Lübbe jegyzi meg egyik nemrégiben megjelent tanulmányában, hogy: „Az Ulbricht-érában egyre inkább teret hódított az a meggyőződés, miszerint a modern információs technológia alkalmas eszköznek tűnhet a szocialista tervezés nem prognosztizálható hézagainak betömésére. Ahhoz a reményhez, hogy tudniillik a modern információs technológia végül adatfeldolgozás-technikailag racionálissá teszi a szocialista tervezéskorlátokat, jól illeszkedett az Ulbricht-féle politika, amely a műszaki értelmiségnek kiemelt szerepet szánt a tervparátus politikai-adminisztratív érvényre juttatásában.”⁷ De a tudomány és technika iránti elkötelezettség megjelent a hajdani NDK politikai jelképvilágában is. Például az NDK állami címerében a sarlót és a kalapácsot jobbnak látták a kalapáccsal és a körzővel helyettesíteni, s ez az „emblematicai forradalom” voltaképpen a munkásosztály és a műszaki értelmiség szövetségét volt hivatva szimbolizálni (nem pedig a munkásosztály és a parasztság szövetségét, miként az a többi szocialista országban megszokott volt).⁸ Mindez pedig azt jelenti (legalábbis én úgy gondolom), hogy egyértelműen érzékelhető egy olyan jótékony „hermeneutikai szituáció” jelenléte, amelynek közepette a múlt század hatvanas éveiben egyfajta technikai messianizmus születhetett meg az NDK-ban. De van még egy további mellékkörülmény is, amelybe most nem szeretnék részletesebben belemenni. Röviden arról a filozófia- és filozófusínségről van szó, amely Ernst Blochnak és tanítványainak valóságos, valamint Lukács Györgynek az NDK-ból való szimbolikus elűzése következtében előállt. Ugyanis az idősebb- és a közép-generáció jelentősebb filozófusai közül szinte egyedül a pozitivistá tudományfilozófiák iránt feltűnő affinitást mutató Georg Klaus maradt talpon, s ez a tény automatikusan megemelte személye súlyát.

Ami a külső körülményeket illeti, itt is csak két olyan szempontra hívom fel a figyelmet (noha valószínűleg több szempont is szóba jöhetne), amelyek nagyban segíthetik a keletnémet rendszer „technofil” elkötelezettségének helyes értelmezését. Először is mindenképpen tekintetbe kell venni,

⁶ „Ebben az időben az NDK-ban a tudományos élet fejlődése számára meglehetősen kedvező volt a politikai klíma.” Vö. Heinz Liebscher: *Systemtheorie und Kybernetik in der philosophischen Sicht von Georg Klaus*. In Hans-Christoph Rauh – Peter Ruben (Hrsg.): *Denkversuche – DDR-Philosophie in der 60er Jahren*. Id. kiad. 157.

⁷ Hermann Lübbe: *Technokratie. Politische und wirtschaftliche Schicksale einer philosophischen Idee*. *Allgemeine Zeitschrift für Philosophie*, 2000/1, 131.

⁸ Lübbe: i. m. 125.

hogy az ötvenes és a hatvanas évek folyamán világszerte egyre nyilvánvalóbbá vált az a felismerés, hogy – legalábbis részlegesen – fel kell adni a cselekvés- és célracionalitásba vetett hitet az úgynevezett rendszer-racionalitás javára. Ugyanis, miként azt Niklas Luhmann a hatvanas évek végén tömören megfogalmazta, az egyéni céltételezések és intenciók szükségszerűen bizonytalanok, zavarokkal és turbulenciákkal terhesek, ezért aztán a fejlett világban általánossá lett az igény, hogy alkalmas eszközt lehessen találni a bizonytalanságok eliminálására, de legalábbis a minimalizálására.⁹ A korszak csaknem valamennyi jelentősebb filozófusát, beleértve Derridát és Lyotard-t is, legalábbis ideig-óráig, lelkesítette a kibernetika úgyszólván „korlátlan lehetőségébe” vetett hit.¹⁰

Míndehhez társult még egy látszólag egészen bagatell esemény is, nevezetesen 1958-ban egy feltűnő könyv jelent meg a Frankfurti Könyvvásár szovjet pavilonjában: I. Poletajev: *Kibernetika – Rövid bevezetés egy új tudományba*.¹¹ Közismert, hogy a sztálini Szovjetunióban a kibernetikát, a pszichológiához és a szociológiához hasonlóan, burzsoá áltudományként bélyegezték meg, illetve démonizálták. De most ez a meglepő fordulat bátorságot és indítólökést adott a keletnémet kutatóknak. „Ha ez ott már lehetséges, akkor mi miért ne tehetnénk ugyanazt (akár jobban, mint ott)?” Vagyis a hatvanas évek elejére egy olyan légkör alakulhatott ki az NDK-ban, amelyben a tudomány és a technika úgyszólván abszolút értékre tett szert, s mindez szokatlan és meglehetősen improvizatív elképzelések kidolgozására ösztönözte a keletnémet filozófia néhány képviselőjét, elsősorban is Georg Klaust. Eleinte Klaus az immár – legalábbis részlegesen – rehabilitált kibernetika filozófiai értelmezéséről jelentetett meg egy több száz oldalas könyvet (*Kybernetik aus philosophischer Sicht*, 1961), amelyben (és ezt követően számos egyéb munkájában) állhatatosan igyekezett bizonyítani, hogy Marx, Engels és természetesen Lenin lényegében „őskibernetikusok” voltak.¹² De

⁹ „Én célokat választhatok ki, és a többiek úgyszintén ezt tehetik. Ezért aztán nem hagyatkozhatok arra, hogy a többiek a már ismert és megbízható pályákon cselekszenek; nem tudhatom, hogy miközben én döntök, nem változnak-e meg a többi ember cselekedeteinek értelmi alapjai. Nem az ostobaságtól vagy a gonosz szándéktól kell félnem és biztosítanom magam mindezzel szemben: egyszerűen a többi ember vált problémává.” Niklas Luhmann: *Zweckbegriff und Systemrationalität*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1972, 14.

¹⁰ Jacques Derrida: *De la grammatologie*. Les Éditions de Minuit, Paris, 1967, 19; Jean-François Lyotard: A posztmodern állapot. In Jürgen Habermas – Jean-François Lyotard – Richard Rorty: *A posztmodern állapot*. Ford. Bujalos István és Orosz László. Századvég-Gond Kiadó, Budapest, 1993.

¹¹ A német fordítás egy évvel később jelent meg az NDK-ban. I. A. Poletajev: *Kybernetik – Kurze Einführung in eine neue Wissenschaft*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1959. Az előző Georg Klaus munkája.

¹² „Már Marx és Engels is kimerítően foglalkoztak – még ha csak kvalitatív módon is – a

Kybernetik und Philosophie címmel megjelent tanulmányában Klaus még ennél is tovább ment, s már egyenesen a marxizmus-leninizmus nyelvének „kibernetikus transzformációján” gondolkodott.¹³ Nem kétséges: *Klaus idővel szeretette volna az egész marxista szókészletet átírni a kibernetika nyelvére.* De ez már túl sok volt a keletnémet rendszer irányítóinak, és 1969 tavaszán párthatározatban ítélték el a kibernetikusok „pozitivistá elhajlását”. Csak egyetlen jellemző mondatot szeretnék idézni a szóban forgó párthatározatból. „Nem szabad hagyni, »hogy ezek [a kibernetika és a rendszerelmélet] a dialektikus és a történelmi materializmus, a szocializmus politikai gazdaságtana, a tudományos kommunizmus vagy a vezetéstudomány helyére lépjenek.«”¹⁴ Ez az ítélet (jobban mondva elítélés) mai szemmel nézve korántsem volt olyan brutális, mint egy évtizeddel korábban Wolfgang Harich, később pedig Rudolf Bahro esetében. Mindenesre annyi haszna mégis volt ennek a párt-határozatnak, hogy azok a karrieristák, akik „mindig a hivatalos álláspont kritikátlan átvételében látták gyors felemelkedésük zálogát”,¹⁵ gyorsan eltűntek a kibernetika környékéről. Akik maradtak (Heinz Liebscher, Klaus Fuchs-Kittowski stb.), óvatosabban ugyan, mint korábban, de igyekeztek továbbra is dolgozni: írni és tanítani.

Ettől kezdve Klaus fokozatosan háttérbe szorult a keletnémet filozófiai életben, ráadásul egyre súlyosbodott májbetegsége is, amely egy második világháborús sebesülés következményeképpen alakult ki nála, s egész életében kínozta. Ennek ellenére utolsó évei a legkevésbé sem voltak terméketlenek. 1971-ben megjelentette *Sprache der Politik* című könyvét, amely minden elfogultságával együtt is fontos munka, mivel – tudomásom szerint – a keleti blokkban elsőként tárgyalta a politikum világát nyelvi (szimbolikus) konstrukcióként.

A továbbiakban Klaus egy posztumusz írását szeretném bemutatni, amely jól dokumentálja a német filozófus különös gondolkodásmódját, amelyben keveredett egymással a dogmatikus marxizmus, a politikai naivitás, illetve a kétségtelenül kimutatható innovatív szellem. A nemrégiben

dialektikus ellentmondás (önmagát növelő és csökkentő jellege) és a rendszerstabilitás ama összhangjával, amely (főképpen a társadalmi rendszerekben) lép fel.” Vö. Georg Klaus: *Rationalität – Integration – Information*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1974, 104.

¹³ Vö. Michael Eckhardt (Hrsg.): *Mensch-Maschine-Symbiose*. Ausgewählte Schriften von Georg Klaus zur Konstruktionswissenschaft und Medientheorie. Verlag Datenbank für Geisteswissenschaften, Weimar, 2002, 112–113.

¹⁴ Kurt Hager kijelentését (Vö. Kurt Hager: *Die entwickelte sozialistische Gesellschaft. Einheit*, 26 [1971], 1203–1241.) idézi Frank Dittmann: *Kybernetik in der DDR – Eine Einstimmung*. In Frank Dittmann – Rudolf Seising (Hrsg.): *Kybernetik steckt den Osten an*. Trafo Verlag, Berlin, 2007, 33.

¹⁵ I. m. 14.

napvilágot látott *Zukunftsperspektiven* című elaborátumot valószínűleg a hetvenes évek elején vetette papírra Georg Klaus. Amint az Michael Eckhardt jegyzeteiből kiderül, ez a félbemaradt tanulmány a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften archívumában található.¹⁶

„Miképpen lehetne létrehozni egy »tökéletes demokráciát« napjainkban?»¹⁷ – tette, teszi fel a kérdést a német filozófus tanulmánya bevezető részében. A válasza egyszerre tűnik szórakoztatóan naivnak és prófétai módon előrelátónak. Manapság, mondja Klaus, már nem adott az olyan típusú közvetlen demokrácia lehetősége, mint amilyen az ókori Athénban működött, ahol minden (szabad) ember közvetlenül feltehetette a maga kérdéseit a piactéren. Viszont, mondja Klaus, egészen nyilvánvaló, hogy a fejlett világ nagyobb városaiban – főleg persze az NDK-ban – rövidesen hatalmas központi számítógépek lesznek elhelyezve, és például a szocialista Németország polgárai, akik egyébként mindannyian valamilyen információt hordozó berendezéssel (laptop? mobile disk?) lesznek ellátva, majd a szóban forgó eszközök segítségével könnyedén hozzáférhetővé teszik a politikával és a társadalmi élettel kapcsolatos nézeteiket a „főljük rendelt rendszer” (pártvezetés?) számára. „És – mondja Klaus – az eredmény néhány perc múltán már ismert is lesz.”¹⁸ Természetesen Klaus volt annyira óvatos (és dogmatikusan marxista) elme, hogy a fenti gondolatokat kiegészítse azzal a megjegyzéssel, miszerint mindez természetesen csak abban az esetben működik megfelelőképpen, ha a hatalom a munkásosztály és az őt képviselő párt kezében van, éppen ezért a pusztán csak „alkalmazott információelméletként értett »tökéletes demokrácia« ilyen veszélye illúzió”.¹⁹ Bárhogya is

¹⁶ *Zukunftsperspektiven*. In Michael Eckhardt (Hrsg.): *Mensch-Maschine-Symbiose*. Id. kiad. 235–261.

¹⁷ I. m. 236.

¹⁸ I. m. 236–237. Talán nem fölösleges megemlíteni, hogy ez a különös politikai naivítás már abban az időben is inkább csak mosolyt váltott ki a keletnémet filozófusok körében. Herbert Hörz a következőképpen meséli el akkori reakcióját Klausnak egy (véltetően éppen a szóban forgó) kéziratával kapcsolatban: „Emlékszem arra, hogy a kiadótól egy kéziratot kaptam lektorálásra, amely többek között engem is belekevert a kibernetika és a demokrácia egymáshoz való viszonyának a problematikájába. Ugyanis Klaus azzal az állásponttal lépett fel, hogy egy tökéletes demokráciát lehetne létrehozni oly módon, hogy minden polgár minden feltett kérdésre egy gombnyomással válaszolhatna. Én ezt ironikusan a következőképpen kommentáltam: ha például azt a kérdést tennék fel, hogy az emberek akarnak-e egy ködös és esős reggelen munkába menni, vagy pedig nem, akkor én a magam részéről mindenképpen a visszautasító válaszra számítanék. Az efféle apróságok persze Klausnak nem izgatták. A demokratikus társadalomban való együttélés normái és a döntési helyzetek megalapozásának kérdései őt már nem igazán érdekelték.”

Vö. Herbert Hörz: *Lebenswerden – Vom Werden und Wirken eines Philosophen vor, in und nach der DDR*. Trafo Verlag, Berlin, 2005, 446–447.

¹⁹ I. m. 237.

alakuljon a két vilárendszer jövője, mondja Klaus, eléggé megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy a vilárendszer versenyét az a fél nyeri meg, amelyik hatékonyabb és nagyobb teljesítményű információtároló és információ-feldolgozó rendszereket tud kiépíteni. „Aki ezeket a hipotetikus információs központokat uralja, végső soron az uralja az emberi életet is.”²⁰ Azoknak az információcentrumoknak, amelyek a kapitalista országokban már kiépültek vagy a következő évtizedekben kerülnek kiépítésre, sokkal nagyobb lesz az erejük, és sokkal fontosabb lesz a szerepük, mint a Föld legnagyobb elektromos- és repülőgépkonsumerjeinek. „Az a magányos harcos, aki ez ellen az uralom ellen fel kíván lépni, gyakorlatilag a törpe szerepét vállalja magára, akinek egy felvértezett óriással kell megküzdenie. Az a kegyetlen utópia, amelyet Jack London *Vaspata* című regényében felvázolt, ártatlan gyermekjáték ahhoz a zsarnoksághoz képest, amely akkor következne be, ha egy monopolkapitalista diktatúra egy ilyen fegyverrel lenne felszerelve.”²¹ A fizikai és gazdasági elnyomást az információs elnyomás váltja fel, folytatja érvelését Klaus. Mindennek háttérében pedig a számítertechnika viharos fejlődése húzódik meg. Rövidesen olyan számítógépeket fognak kifejleszteni, amelyek számos területen meghaladják az emberi agy kapacitását.²² Ha a szocialista országok komolyan veszik az informatizált társadalom kihívását, akkor azzal is számolniuk kell, hogy a nem is olyan távoli jövő teljesen átrendezi a társadalom „osztályszerkezetét”, és az úgynevezett munkásosztályt szinte teljesen felváltja a technikusok és a mérnökök osztálya.²³ A fejlett kapitalista országok minden valószínűség szerint nem tudnak majd mit kezdeni ennek a válto-

²⁰ I. m. 245.

²¹ Uo. Egyébként korunk egyik legismertebb marxista filozófusa, Slavoj Žižek részben tényleg a Klaus-féle prófécia szellemében jellemzi a kortárs kapitalizmus világát, midőn a *netokrácia* kifejezést tekinti a legadekvátabbnak a mai kapitalizmus megnevezésére. Ennek az új vilárendnek Bill Gates a szimbolikus vezetője, aki sikeresen ülteti át a gyakorlatba a permanens forradalom Mao-féle elképzelését. (Majdnem minden évben új program, nehogy a végén még ellustuljunk!) Vö. Slavoj Žižek: *Que veut l'Europe? Reflexions sur une nécessaire réappropriation*. Flammarion, Paris, 2007, főleg a 87–111. oldalak. (A könyv eredetileg angolul jelent meg, azonban a francia szokásnak megfelelően hiányoznak belőle az eredeti kiadás könyvészeti adatai.)

²² I. m. 240. Az emberi agy és a számítógépek „gondolkodásának” kapcsolatáról lásd az *Elektronengehirn contra Menschengehirn* című Klaus-tanulmányt, amely heves vitákat váltott ki a korabeli NDK-ban. Lásd Eckhardt: i. m. 31–50. Magyarul: Georg Klaus: *Kibernetika és társadalom*. Ford. Tarján Rezsőné. Kossuth Könyvkiadó, 1966, 141–186. (*Az ember-gép szimbiózis szociológiájáról* című fejezet lényegében ezt a tanulmányt ismétli meg.) A Klaus-tanulmány korabeli vitájáról és utóhatásairól lásd Frank Dittmann: *Menschenhirn und Elektronenhirn – Georg Klaus und der Beginn der KI-Forschung*. In Klaus Fuchs-Kittowski – Siegfried Piotrowski: *Kybernetik und Interdisziplinarität in den Wissenschaften – Georg Klaus zum 90. Geburtstag*. Trafo Verlag, Berlin, 2004, 199–231.

²³ „Es findet also innerhalb der Arbeiterklasse eine erhebliche Umschichtung statt.” Eckhardt: i. m. 240.

zásnak a társadalmi következményeivel, a munkanélkülivé váló munkások tömegéből jó esetben létrejön egy olyan lakáj- és parazita-hadsereg, amely jobb híján kénytelen lesz a burzsoázia felső rétegeinek kiszolgálásából megélni. Mindez persze egészen másképpen alakul a szocialista országokban. A képzési idő kitolásával, illetve a szabadidő fokozatos növelésével könnyedén kezelni lehet az automatizálás következtében előálló társadalmi feszültségeket, mondja Klaus. Nem kétséges: Klaus eszmefuttatásai az ideológiai korlátoltság és a próféta elörelátás különös amalgámját képezik. Fejtegetéseinek további része viszont már kevésbé terhes az imént látott politikai–világnézeti elfogultságokkal, s a szerző bámulatos jóstehetségéről tanúskodik. Klaus ugyanis azt állítja, hogy a könyvtárak jellege és szerepe is alapvető változáson megy majd keresztül. A nyomtatott könyvek, mondja a szerző, szinte teljesen eltűnnek a könyvtárakból, s ezek helyét olyan elektronikus adathordozók foglalják el (lemezformájú adattárolók, rezgő kristályok stb.), amelyek végleg feleslegessé teszik a könyvek „lapozgatását” és ide-oda szállítását. „S mi lesz a könyvtárakkal? A fontos történeti értékkel rendelkező könyvek kivételével (első kiadások, bibliofil kiadványok, jelentősebb művek stb.) szinte minden el fog tűnni. Minden adatot elektronikus információhordozókra visznek át. Az automaták egész könyvtárakat olvasnak el, a szöveget átkódolják, s célszerű formákban tárolják őket.”²⁴ Azután a másodperc töredéke alatt újra elő lehet hívni a keresett információkat, akár tudományos művekről, akár irodalmi alkotásokról legyen szó. Majd megkockáztatja azt a feltételezést is, hogy a jövőben minden olyan információ, amely nem digitalizálható, szinte teljesen eltűnik az emberiség emlékezetéből. (Hogy az efféle gondolkodás akkoriban valóban prófétainak számított, szinte nem is követel igazolást. Elég csak arra utalnom, hogy közel tíz évvel ezután jelent meg Jean-François Lyotard *Posztmodern állapot* című könyve, amely által a nyugati filozófia először nézett komolyan szembe az informatizáció társadalmi és kulturális következményeivel.) Klaus ezt követően persze újra visszatér kedvenc témájához, miszerint a forradalmian új információs technológiák az NDK-ban lehetővé teszik az átfogó demokrácia kiépítését, mivel a választópolgár, amikor megválasztja a maga képviselőjét, a képviselőjelöltek programbeszédeiben foglaltak igazságtartalmát – a szóban forgó új információs technológia igénybe vételével – „pillanatok alatt ellenőrizni tudja”.²⁵ A keleti blokkban akkoriban már revizionistának tekintett Roger Garaudy intő figyelmeztetését, hogy tudniillik egy totálisan informatizált társadalomban szinte minden ember ellenőrzötté, illetve manipulálhatóvá tehető, könnyed eleganciával utasítja vissza: mindezek a veszélyek természetesen csak a kapitalista társadalmakban valósak; a szocialista világban,

²⁴ I. m. 243.

²⁵ I. m. 246.

kiváltképp az NDK-ban, az informatikai forradalom a totális emancipáció alapját fogja képezni. Hogy ez közelebről miképpen fog majd kinézni, azzal kapcsolatban meglehetősen szűkszavúnak mutatkozik a szerző.

Klaus egy újabb profétai gondolata szintén az információs technológiák folyamatos fejlődésével előálló lehetőségekhez kapcsolódik. Tudniillik a már említett városi informatikai központokban többek között nagy teljesítményű fordítógépeket helyeznek el, s anélkül, hogy az embernek különböző idegen nyelvek tanulásával kellene vesződnie, könnyedén tájékozódhat a glóbusz bármely pontján végbement eseményekről. A tudósoknak sem kell egyik országból a másikba utazgatniuk azért, hogy részt vegyenek azokon a szakmai konferenciákon, amelyeket mindig csak limitált résztvevői kör számára rendeznek, mert ezeket az „ódivatú konferenciákat” rövidesen felváltják a videokonferenciák, amelyek egyrészt sokkal gazdaságosabbak lesznek, mint a hagyományosak, másrészt a résztvevői kör is jóval szélesebb lehet – a tudomány természetes „demokrácia-szükségletének” megfelelően.²⁶

Tanulmánya befejező részében Klaus igyekszik elhárítani azokat a lehetséges ellenvetéseket, miszerint a jövőre vonatkozó elképzelései mindeztől az utópiák világába tartoznának. Voltaképpen azt állítja, s ebben valószínűleg igaza is van, hogy minden, a jövőre irányuló ambiciózus elképzelés szükségszerűen tartalmaz valamit az utópiából is. A prognózisok mindig magukban foglalnak bizonytalan elemeket, mivel a még be nem következett események előre nem kalkulálható újabb effektusokat idézhetnek elő. A lényeg viszont abban van, mondja Klaus, hogy a szocialista országokban a „társadalmi kibernetika” visszacsatoló funkciója mindig biztosítja a társadalom többségének érdekét szolgáló korrekciókat, ellenben a tőkés társadalmakban a monopolkapitalisták csoportérdekeit szolgáló „próba/szerencse” módszer szerint haladnak előre a dolgok. A kapitalizmusban nincs is olyan, hogy „össztársadalmi program”, éppen ezért a rendszer nemigen tud mit kezdeni a visszacsatolt információkkal sem. Legfeljebb arról lehet szó, hogy pontosabb információk birtokában a nagy cápák még élesebbre fenik a fogaikat, de ez inkább csak fokozza a rendszer anarchisztikus jellegét, és nem old meg semmit.

*

²⁶ Uo. „Az üzleti utazások, a tudományos konferenciákra történő kiutazások vagy a politikai rendezvények is feleslegesek lesznek” – írja még. A korabeli keletnémet viszonyok ismeretében teljesen életszerű feltételezés lehet, hogy sok NDK-beli tudós számára – mivel a kapitalista országokba való kiutazás ritka privilégiumnak számított – akár még üdvözlendő fejlemény is lett volna a jövő illetén alakulása. Az a kérdés persze, hogy mi lesz a turisztikai iparral, illetve hogy ki fogja majd felvenni a külföldi utak napidíját, már nemigen izgatta Klaust.

Sokak számára már az is meglepő információ lehet, hogy a NDK-ban létezett egyáltalán tudományos-fantasztikus irodalom. Pedig létezett, s érdekes módon az NDK megszűnése előtt alig két évvel jelent meg az a lexikon, amely arra vállalkozott, hogy átfogó képet adjon a keletnémet *science fiction* négy évtizedéről.²⁷ S amint azt Jens Ebert megjegyzi, az olyan – jobbára a szórakoztató irodalom műfajába tartozó – írások mellett, amelyek az űrutazások és az idegen világokkal való találkozások lehetőségét boncolgatták, komoly szerzőkre és művekre is bukkanhatunk a szóban forgó lexikonban.²⁸ Ilyen műnek tekinthető például Christa Wolf *Selbstversuch* (1974) című regénye, amelyben a szerző egy nő férfitéválásának a történetét meséli el, illetve Fritz Rudolf Fries szürrealista kísérlete, a *Verlegung eines mittleren Reiches*, amelyben egy feltételezett harmadik világháború után kínai katonák masíroznak be egy kelet-berlini elővárosba.²⁹ Egyébként a keletnémet irodalmat erősen befolyásolta számos kelet-európai szerző munkássága is, így például Stanislaw Lem könyvei, a Strugazki-fivérek, továbbá Andrej Tarkovszkij filmjei.³⁰

Alig férhet kétség hozzá, hogy Franz Fühmann *Szajensz fiksön* című regénye a legszínvonalasabb olyan keletnémet irodalmi mű, amely többé-kevésbé besorolható a *science fiction* műfajába.³¹ A Magyarországon is jól ismert Franz Fühmann szóban forgó regénye 1981-ben jelent meg, s amint azt Jens Ebert megjegyzi, nem kis meglepetést váltott ki a korabeli, irodalom iránt érdeklődő keletnémet közönségből. Tudniillik ez a különös regény, amely hét – lényegében egymástól független – elbeszélés gyűjteménye, annyira nyilvánvalóan szemben állt a korabeli rendszer ideológiájával, hogy minden valószínűség szerint Fühmann akkor már vitán felül álló nemzetközi ismertsége és elismertsége kellett hozzá, hogy a cenzúra végül is engedélyezze a kiadását. Fühmann egyébként igencsak különös életpályát futott be, amely persze – ismerve a huszadik század Közép-Európájának viharos történelmét – azért nem tekinthető teljesen példa nélkülinek. A fiatal Franz Fühmann a harmincas évek második felében meggyőződéses náci és az SA lelkes tagja volt. A háború – pontosabban az orosz fronton szerzett tapasztalatok – szembefordította a fiatal német katonát a fasiszmus-

²⁷ Erik Simon – Olaf R. Spittel (Hrsg.): *Die Science-fiction in der DDR. Autoren und Werke.* (Ost-)Berlin, 1988.

²⁸ Vö. Jens Ebert: *Saiäns Fiktschen statt Science-Fiction: Franz Fühmann.* In Hans Esselborn (Hrsg.): *Utopie, Antiutopie und Science Fiction in der deutschsprachigen Literatur.* Königshausen – Neumann Verlag, Würzburg, 2003, 150.

²⁹ I. m. 150.

³⁰ Uo.

³¹ Franz Fühmann: *Saiäns Fiktschen.* (Kiadó nélkül.) Rostock, 1981. Magyarul: Franz Fühmann: *Szajensz fiksön.* Ford. Hell György és Kalász Márton. Európa Kiadó, Budapest, 1990.

sal, s a fogságból már meggyőződéses kommunistaként tért vissza Németország keleti övezetébe. A hatvanas években azonban fokozatosan kiábrándult az NDK-szocializmusba vetett reményeiből is, és élete utolsó évtizedében úgy-ahogy megtűrt belső ellenzékiként tartották számon. Fühmann pálfordulásáról egyébként egyértelmű tanúságtétellel szolgál a *Zweiundzwanzig Tage oder Die Hälfte des Lebens* (1973) című útinaplója, amelyben az író éppen egy Magyarországon tett néhány hetes látogatása során szerzett élményeit dolgozza fel.³²

Amint már említettem, a *Szajensz fikszön* voltaképpen hét, egymástól jórészt független elbeszélést foglal magában, amelyeket a három főszereplő (Pavlo, Janno és Jirro) személye köt össze. A regény történetei a távoli jövőben (3546-ban) játszódnak, mégpedig egy olyan világban, amelyben az egymást követő generációknak két világméretű atomháborút is túl kellett élniük. Ennek ellenére még mindig két egymással szembenálló világrendszer létezik a földön, Uniterra és Libroterra. Nem sok fáradságába kerül az olvasónak annak felismerése, hogy az első társadalmi rendszerben a létező szocializmus, míg a másikban a liberális kapitalizmus világa jelenik meg.

Az első elbeszélésnek *Tebetetlenség (Ohnmacht)* a címe. A fizikus Pavlo minden valószínűség szerint Uniterra egyik szinte semmire sem becsült kutatóintézetében dolgozik egészen primitív körülmények között, pedig egy olyan kolosszális felfedezést tett, amellyel normális körülmények között mindenképpen ki kellett volna vívnia felettesei elismerését. Pavlo ugyanis olyan berendezést szerkesztett, amelynek segítségével néhány percre vagy inkább másodpercre előre lehet látni a jövőt. Ez a rövid időre felvillanó jövő egy olyan hurokszerűen működő tér–idő-kontinuumnak köszönhetően jelenik meg, amelyben az „idő” néhány percre előrefut, majd pedig fokozatosan visszakanyarodik a jelenbe, ilyenformán az előrelátott jövő utolsó töredék-másodperce egybeesik az éppen megtapasztalt jelen pillanatával. A történet úgy kezdődik, hogy Jannót, aki okleveles kauzaliátor, meglátogatja az egyik barátja, a logika doktora. (Egyébként mindketten magasan Pavlo felett állnak abban a hierarchiában, amelyet az Uniterrában működő hatalom dolgozott ki a foglalkozások tekintetében.) A látogató szeretne részt venni a Pavlo masinájával végrehajtandó kísérletben, abból a feltételezésből kiindulva, hogy amennyiben tényleg előre lehet látni a jövőt, akkor a szabad akarat ereje képes lehet más irányt szabni az események menetének. Miután Pavlo és Janno felvilágosítják a látogatót a szerkezet működéséről, az a következő megjegyzést teszi:

³² Magyarul lásd: Franz Fühmann: *Huszonkét nap, vagy az élet útjának fele*. Ford. Kalász Márton. Európa Kiadó, Budapest, 1976.

Mármost tegyük föl, én... meg ti, meg a kamera is... látnánk magamat csöndben ülni az asztalnál. Erre én x-időben föl s alá sétálok a szobában.

– Olyat te nem teszel.

– S ugyan miért nem?

– Mert különben mindent másképp láttál volna!³³

Janno a következőképpen magyarázza el a látogatónak a jelenség lényegét: hiába hisz a látogató (az emberek többségéhez hasonlóan) a szabad akarat erejében, mert ez a szubjektív hit semmit sem segít az események lefolyásának remélt megváltoztatása tekintetében. Tudniillik létezik egy úgynevezett antikauzális effektus vagy antikauzálnexus (AK), amely az antianyaghoz vagy antitesthez hasonló, s ez a hatás szükségszerűen tehetetlenségre kényszeríti az embereket.

– No hát – kezdte Janno a csuklya alól –, AK, antikauzalitás, antikauzálnexus, hogyan mondjam el neked, hogy megértsed? Hiszen tudod, a természet és a társadalom sok jelenségének ellenstruktúrája, antija van; test és antitest, tőke és antitőke, anyag és antianyag, reform és antireform, erotika és antierotika, szellem és antiszellem. Így van ez a kauzalitásban is. „AK” egyszerűen a megszokott nexus fordítottja.³⁴

Az antikauzalitásnexus voltaképpen nem más, mint az ok és az okozat felcserélődése. Nem az ok határozza meg az okozatot, hanem éppen fordítva. A sztori rendszerkritikai éle teljesen nyilvánvaló. Uniterrában a hatalom ideológiája már mindent előre kidolgozott, mondhatni: a történelem előre le van játszva. Ebben a világban az individuális szabadságnak nincs semmi értelme, hiszen az események előre megszabott menetén nem lehet változtatni. Kicsit hasonló a helyzet, mint Szent Ágoston történelemfilozófiájában. Isten számára nincs múlt, jelen és jövő. Isten „nézőpontjából” csak az *aeternitas* létezik, hiszen a teremtés pillanata és a világ vége (az utolsó ítélet) tulajdonképpen „egybeesik”. Ezért van az, hogy Uniterra hivatalosságait a legkevésbé sem érdekli Pavlo kolosszális felfedezése. Persze mindezt a látogató abszurdnak találja, de Janno elmagyarázza neki a dolog lényegét:

Persze, hogy abszurd, ezért AK – felelte Janno –, de reális, ezért is AK [...] Polip torka; láthatatlan karok; bekebelez bennünket. Úgy hisszük, akarunk szabad, s cselekszünk arra föl, ami most nincs jelen, de egyszer még ok lesz.³⁵

³³ Franz Fühmann: *Szűjenszűjksön*. Id. kiad. 12.

³⁴ I. m. 21.

³⁵ I. m. 23.

Végül egy tragikus eseményhez kapcsolódó kísérlettel sikerül meggyőzni a látogatót az AK hatékonyságáról. A látogató először egészen lelkes lesz attól, hogy Pavlo masinájának a segítségével sikerül neki tíz percre előrepillantania a jövőben, pontosabban az elkövetkező tíz perc utolsó harminc másodpercének történései peregnek le a szeme előtt. Emeletes lakótelepi házat lát, amelyben minden valószínűség szerint maga is lakik, s az egyik nyitott, ötödik emeleti ablakban éppen egy kislány jelenik meg. („Biebelék kislány az ablakban!”³⁶) Megpróbál telefont és telefonkönyvet keresni, de alig találja meg őket, merthogy ilyesmi Uniterrában csak a központban vannak. Kirohan a kutatóintézetből, hogy gyalogosan jusson el a mindjárt bekövetkező tragédia színhelyére, de egy piros lámpánál, miközben átfut az útesten, megszegi a közlekedési szabályokat. Rendőr, magyarázkodás... az idő vészesen fogy... Végül bekövetkezik az, amire számítani lehetett: a látogató éppen a gyerek kizuhanásának pillanatában ér a helyszínre. Janno és Pavlo mindezt monitoron követik. „Most zuhan, mondja Pavlo...”,³⁷ aki a magányos kísérletezésbe belefáradva láthatóan az alkoholizmusba menekül. Janno pedig a következőképpen foglalja össze a történet lényegét:

Közben hat szóban össze lehetne foglalni az egész AK-elméletet: „Mi a jó fenét lehessen csinálni!”, ennyi az egész. S felőlem akár még ötöt hozzá: „...a ravasz műszerecske ezt tudja!”³⁸

A másik, Uniterrában játszódó elbeszélés (*A párbaj*) alapja is egy időgépfélével van kapcsolatban, csak hogy ebben az esetben nem a jövőbe, hanem éppenséggel a múltba lehet visszapillantani. Pavlónak, aki ebben az elbeszélésben a történelem iránt érdeklődő *okozatológus* szakos egyetemistaként tűnik fel, sikerül bejutnia egy olyan különleges filmvetítésre, amely egy úgynevezett retranszlációs berendezés segítségével mintegy dokumentumszerűen képes megjeleníteni a múltat.

A szemléltetés tárgya az a híressé vált párbajjelenet volt, amely a normann VII. Henrik, Traulec grófja, valamint ennek egy szolgától házasságon kívül született és zabigyereknek tekintett fia, Toul között zajlott le 1409 májusában, és amelyről csak annyit tudunk, hogy „rendkívül kegyetlen” véget ért.³⁹

³⁶ I. m. 29.

³⁷ I. m. 34.

³⁸ Uo.

³⁹ I. m. 95.

Uniterra történelemszemléletét az efféle kérdések, mármint hogy ténylegesen mi is történt a múltban, nemigen zavarják, mert a hivatalos álláspont szerint nem lehet kétséges, hogy az elnyomott népet képviselő Toul győzött, csak ezt aztán az elnyomó osztályok érdekeit szem előtt tartó krónikások „agyonhallgatták”.⁴⁰ Fühmann azonban ennél is mélyebbre ás, midőn Uniterra konfúzus történelemszemlélete fölötti szellemes és ironikus kritikáját így folytatja:

Másrészt viszont a párbajnak illetén kimenetele ellentmondásban áll Uniterra azon hivatalos történelemfelfogásával, hogy az elnyomottak sohasem győzhetnek a hatalom birtokosaival szemben, és hogy a Valóban Szabad Társadalom létrehozását megelőző korokban a történések az uralkodó osztály érdekei szerint alakultak [...] Nyilvánvaló, hogy ez a két nézet, mármint a Toul győzelmét kimondó hivatalos vélemény és az érvényes történelemfelfogás, hogy az uralkodó osztály az eseményeket előre megszabja, egymással nem egyeztethetők össze.⁴¹

Azok, akik nem tájékozottak a marxista filozófia alapjaiban, valószínűleg már nem értik Fühmann kritikájának valódi mélységeit. Röviden: a dialektikus- és a történelmi materializmus hivatalosan hirdetett egysége korántsem volt annyira magától értetődő, amint az a korabeli tankönyvekben szerepelt. A dialektikus materializmus fő elve lényegében a szigorú determinizmuson alapul, mely szerint a világban lévő események és folyamatok egyértelműen meghatározottak, s ebben az értelemben a világ a szükségszerűség uralma alatt áll. Ezzel szemben a történelmi materializmus inkább egy aktivista és messianisztikus elvet követ, miszerint az elnyomottak szabadságharca „a történelem végén” elvezet a kizsákmányolás, tehát az osztálytársadalmak megszűnéséhez. Hogy ez a két elv egymással szinte összeegyeztethetetlen, arra többek között már Nyikolaj Bergyajev és Raymond Aron is rámutattak. Az aktivista messianizmus nemigen tűri meg az univerzális érvényű determinizmust. Visszatérve a történethez, a múltat megelevenítő filmvetítés során Pavlo szemei előtt egy csodálatosan színes és tarka középkori világ bontakozik ki, amely tökéletes ellentétben áll Uniterra szürkéségével. Ha most lehetőségem lenne arra, hogy részletesen is belemenjek esztétikai kérdések boncolgatásába, akkor azzal a megállapítással kezdeném a mondandómat, hogy szerintem ez a legjobban sikerült elbeszélés a hét közül. Mintha csak Mihail Bahtyin és Umberto Eco kultúrszociológiai munkáinak, illetve regényeinek legszínesebb lapjai jelennének meg a szemünk előtt. És ami a legizgalmasabb az egészben: a történet eseményeinek

⁴⁰ I. m. 103.

⁴¹ I. m. 103–104.

menete kivonja magát mindenféle apriorisztikus és hiábavalóan okoskodó történelemértelmezés alól. Ugyanis a párbaj során nem az történik, hogy a disznópásztor Toul, aki mellesleg egy derékig érő gödörbe állva s egy bottal a kezében küzd teljes lovagi fegyverzetben harcoló apja ellen, legyőzi a grófot, de persze az úgynevezett elnyomó osztályok történelem-interpretációja sem „jön be”. Ugyanis az történik, hogy Toul hirtelen kiugrik a gödörből, és hatalmas meztelen hímtagját mutatva (mint egy középkori csodafegyvert) köszönti a grófi tribün közönségét. S ekkor elszabadul a pokol... Az eseményt végig kontroll alatt tartó felügyelők megszakítják a vetítést, s a moderátor szerepét betöltő professzor, a hatalom megbízható embere, hirtelen feláll és bejelenti:

[...] itt most szemtanúi lehettünk annak, hogy Uniterra történészeinek megállapításai újból fényesen igazolódtak.⁴²

Erre egy hang jól hallhatóan azt kiáltja: „Nem!” A hang Pavlo hangja, aki – a nézőközönség legnagyobb ámulatára – egyedül mer ellentmondani a Legfelsőbb Néptársi Tanács képviselőjének. Az események további részének ismertetését mellőzöm; a végén Pavlo itt is alkoholizmusba menekül, hiszen hosszú távon képtelen sikeresen dacolni a hatalommal.

A perverzítások utcája című elbeszélés már Libroterra egészen más világában játszódik. Jirronak – aki a történetben Uniterra olyan fiatal neutrínológusaként lép elénk, aki előtt minden valószínűség szerint nagy szakmai jövő áll – sikerül egy csereprogram keretében néhány hetet Libroterrában töltenie. Míg Uniterrában minden egyhangú és szürke, a házak, az utcák, a tudományos intézetek és maga az egész élet, addig „Libroterra gazdag és tarka, sokoldalú, ám nagyon veszélyes és érthetetlen világ”.⁴³ A fárasztó napi munka után Jirro, miközben az ország egyik városának fényreklámokkal teli utcáit járja, a következőképpen kommentálja a látottakat:

Ez az Uniterrában ismeretlen, de Libroterrában széltében elterjedt balekfogás abban állt, hogy ügyes káprázattal, például egy ló háromdimenziós eleven képmásával elámítanak valakit – rendszerint egy báva turistát –, hogy aztán, ha igennel felel a kérdésre: tetszett-e neki a látvány, ellenszolgáltatásul pénzt kérjenek érte. A követelődzésre vagy éppenséggel az erőszakoskodásra semmilyen törvényes alap nincs ugyan, de a pénzt a kliens, félve a kellemetlen feltűnést okozó hangoskodástól, legtöbb esetben minden ellenállás nélkül leszurkolta...⁴⁴

⁴² I. m. 112.

⁴³ Ebert : i. m. 154.

⁴⁴ Fühmann: i. m. 82.

A fogyasztói társadalom minden manipulációs technikájával rendelkező Librotterra valóban képes bámolatba ejteni az odalátogató idegent. Leginkább a városok *szonorikus univerzuma* kábítja el Jirrót. Jirro „hangszínháznak” nevezi el azt a mediális csábítórendszert, amely a Librotterrában fogható több ezer tévécsatorna városszerte hallható összhangzatából árad. Librotterra házaiba egyébként nem lehet az utcafrontról bejutni, mivel a műszaki berendezések tömege már régen lehetetlenné tette, hogy használni lehessen a rendes bejárati ajtókat. A Librotterrában tapasztalható sokféleség azonban csak a felszínt érinti, a dolgok mögött általában az anyagi haszonszerzés, a talmi csillogás és a mindenütt jelenlévő erőszak húzódik meg. Ezért aztán Jirrót legjobb esetben is Librotterra világának technikai, technológiai perfekcionizmusa vonzza, nem pedig maga az ottani élet. Amikor Jirro egyik nap beszélgetést kezdeményez munkahelyi kollégáival arról, hogy miért van tele Librotterra tévéadásainak többsége csöpögő erőszakkal, a kollégák egyike nevetve válaszolja, hogy Jirrónak nyilván „téves nézetei vannak, mert a világra ez a perverzitás a jellemző, és ők különben is fizikusok”.⁴⁵

A szót, hogy „perverzitás”, Jirro nem hallotta még, de jelentését oly szemléletesnek találta, hogy a Nagykörút mögötti házrengeteg közeit, amelyet korábban a Föltárulkozások utcáinak nevezett, most új névre keresztelte át, és a „Perverzítások utcái” lettek.⁴⁶

A vékony kötet utolsó elbeszélésének *Pavlo könyve* a címe. Újra Uniterrában vagyunk 3456-ban, egy olyan világban, amely átélte két atomháborút, minek következtében a glóbuszon található könyvek döntő többsége megsemmisült. De még így is megmaradt 82 000 első kategóriájú, illetve egymilliónál valamivel több második kategóriájú könyv, akkor, ha a megmaradt fényképeket is ebbe a második kategóriába számítjuk.

Uniterra kormányának egyik legelső intézkedése az volt, hogy ellenőrzés és lajstromozás céljából bevont minden magántulajdonban lévő, I. kategóriába tartozó könyvet; az ilyen könyvek rejtegetése szigorú büntetést, a legtöbb esetben halálos ítéletet vont maga után; a végleges lajstromozás után a legtöbb könyv nemzeti vagyonként a könyvtárak tulajdonába ment át, de tulajdonosok is kaphattak vissza könyveket, és harmincegy esetben ez így is történt.⁴⁷

⁴⁵ I. m. 89.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ I. m. 173.

Ezek után nem meglepő, hogy Uniterrában minden papírra nyomtatott szöveg rendkívüli becsben áll, és például Jirro apja féltett kincsei közé tartozott az az 1998-ból származó fizetési árcédula, amelyet egy 49,99 márka értékben vásárolt pótszappanért kapott valaki „egy Berlin nevű, már az első atomháborúban elpusztult városban”.⁴⁸ Jirro apja már csak azért is különleges relikviaként őrizte ezt az árcédulát, mivel az egy rég letűnt korszak világáról tanúskodott, hiszen 1458 évvel később már teljesen természetesenek számított, hogy az emberek ne a saját pénzükért vegyék meg a pótszappant, mert:

[...] a csakis a nép javát szem előtt tartó uniterrai hatóságok ma havonként ingyen osztanak ki fejenként egyet, amiért is örökké hálásnak kell lennünk.⁴⁹

Általában véve Uniterrában az a szokás, hogy a múlt szövegeit mikrofilmeken vagy hasonló elektronikus adathordozókon tárolják. Az emberek azután ezeket olvassák, illetve bogarásszák a különféle leolvasó gépek segítségével (most szeretném emlékeztetni az olvasót a tanulmányom első felében érintett Georg Klaus-féle fantáziálásokra, hogy tudniillik a könyvtárak, illetve a könyvek a jövőben teljesen feleslegessé válnak), már amennyit Uniterra hatóságai meghagytak, hiszen a múltból származó „információk” jó részét, mint teljesen feleslegeset, egyszerűen kitörölték a memóriákból.⁵⁰

Kapcsolatai révén Pavlónak mégiscsak sikerül szert tennie egy első kategóriájú könyvre, a harminc magántulajdonban maradt kötet egyikére. Ami Fühmann számára igazán érdekes, az elsősorban nem magával a könyv tartalmával van kapcsolatban, hanem a nyomtatott könyvek pótolhatatlan esztétikai értékével általában. Minden valódi könyv egy individuum, egy „személy”, amely (vagy inkább „aki”) önmagán túlmutató transzcendens értékkel rendelkezik:

Úgy simul bele a tenyerébe [a könyv], mint egy emberi test. Végigcirógatta a kékszürke, finom kötést, és szédülés fogta el. – A könyv, mintha csak élőlény volna, úgy feküdt a tenyerébe; kinyitotta – szét lehetett nyitni –, a keze megadóan engedelmes ellenállást érzett, az írásjelek tagolt tömbökben váltak láthatóvá.

Ezzel ellentétben:

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Jens Ebert arra hívja fel a figyelmünket, hogy ezek a gondolatok jórészt Orwell szövegeiben is előfordulnak. Vö. Ebert: i. m. 153.

A készülékből kivéve sem a mikrofon, sem a mikrolapocska nem nyújtottak semmit az érzékelésnek. A mikrofilm apró kis tekercs volt csupán, kézbe véve alig különbözött a hashajtó vagy a magzatelhajtó kapszuláktól.⁵¹

A könyvben emberi arányok érvényesülnek; áttekinthető, magunk dönthetjük el, hogy két-három oldalt olvasunk el vagy egy egész fejezetet. A mikrofilm amorf szavak halmaza, az olvasni akaró ember képtelen megfelelően szakaszolni az ilyen szöveget. Röviden: csak a nyomtatott könyvnek van emberi dimenziójuk, mondja Fühmann. Könyvek nélkül a kultúra – ha nem is halálra, de – csökevényes létre ítéltetett. Egyébként a könyv, amit Pavlónak sikerül megszereznie, valószínűleg egy Franz Kafka-kötet. A varázslatos könyv olvasásától elkábult Pavlo, amikor az olvasással végzett és a könyvet becsukta, visszazuhan Uniterra szürke hétköznapjaiba. Most sem tehet mást, mint hogy itálért nyúl.

Természetesen igaza van Jens Ebertnek, amikor azt mondja, hogy Fühmann szövegei nem elsősorban a jövőről szólnak, hanem a jelen elviselhetetlen világát vetítik ki a „jövőbe”.⁵² Persze a költő vízióját nem lehet politikai programnak tekinteni. A művészetben a referenciák egészen másutt helyezkednek el. Dieter Schlenstedt az irodalmat a szociális fantázia *par excellence* kísérleti terepének tekinti,⁵³ Kantot idézve, aki szerint a költő „[...] keveset ígér, az eszméssel való pusztta játékot jelenti be, de olyasmit teljesít, ami már egy ügryhöz méltó, amennyiben játszva nyújt táplálékot az értelemnek, s képzelőerejével életet ad az értelem fogalmainak”.⁵⁴ A képzelőerő önállósult logikája egyáltalán nem cáfolja a való világ megszokott evidenciáit. Sőt, a fantasztikumban színre lépő „parallaxis” ahhoz segíti hozzá az olvasót, hogy új, eredeti fényben lássa megjelenni az ismert világ tárgyait és összefüggéseit.

Fühmann könyve tökéletesen eleget tesz ennek a „kíváncsnak”, hiszen már a regény nyelvileg teljesen eltorzított címével (*Saiäns Fikschén*) is kifejezésre akarja juttatni, hogy mennyire embertelennek és visszataszítóknak tekinti annak az országnak a világát, amelyben él. Persze, mint láttuk, Fühmann az akkoriban sok keletnémet (és nem keletnémet) polgár számára alternatívának tűnő „ellenvilágban” sem talál vonzó perspektívát. A regény megírása óta közel egy emberöltő telt el. A rendszerváltás időszakának kelet-közép-európai eufóriája már régen a múlté. Voltaképpen az a legérdekesebb, hogy ezek a szövegek ma talán még aktuálisabbak, mint közel harminc

⁵¹ Fühmann: i. m. 175.

⁵² Ebert: i. m. 157.

⁵³ Lásd Dieter Schlenstedt et al.: *Gesellschaft, Literatur, Lesen. Literaturrezeption in theoretischer Sicht*. Aufbau Verlag, Berlin und Weimar, 1973, 489–492. Lásd még Ebert: i. m. 157.

⁵⁴ Immanuel Kant: *Az ítéelőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Ictus Kiadó, Szeged, 1996.

évvel ezelőtt voltak, amikor Fühmann papírra vetette őket. Valószínű, hogy belátható időn belül nemigen lesz nagy keletjük az olyan, Mercier-féle *L'an 2440* utópiáknak, amelyek egy elképzelt idealizált állapotot igyekeznek kivetíteni a jövőbe. Ellenben a *science fiction* mint *negatív utópia* korántsem veszítette el kritikai potenciálját. Már csak ezért sem feledkezhetünk meg Fühmann regényéről.